

Imre Flóra

Vas István „horatianizmusa”: a műfordításvita

Bevezetés

Vas István a 20. század közepének, második felének egyik legjelentősebb, legkarakteresebb magyar irodalmi alkotója volt.¹ Elsősorban persze költészete jelöli ki a helyét a század legnagyobbjai között, de önéletrajzi regénye, a *Nehéz szerelem* is a 20. század második fele magyar szépprózájának egyik csúcsa, műfordítói teljesítménye is megkerülhetetlen, és esszéi is a legélelőbb és leginkább szellemi élvezetet okozók közé tartoznak a műfajban. Talán azt is érdemes megemlíteni, hogy személye, a körülötte mozgó irodalmi társasági élet is mekkora hatással volt nemcsak az ezredvég költőire-íróira, hanem még a kortárs irodalom idősebb generációira is, nem kevesen valljuk magunkat Vas-tanítványnak ma is.

Ehhez képest meglepően kevés a vele foglalkozó irodalmi tanulmány, különösen az utóbbi 20-25 évben. Monográfia mindössze három jelent meg.² Születésének századik évfordulója alkalmából 2010-ben az irodalmi folyóiratok közül (legalábbis az én keresgélésem eredménye ez volt), csak a *Holmi* szentelt emlékének csaknem egy teljes számot.³ Szintén a centenáriumhoz kapcsolódóan látott napvilágot még két szöveg a költőről: Bán Zoltán András a *Magyar Narancsban*⁴ is írt egy határozottan érdekes cikket arról, hogy miért nem ismert vagy népszerű költő Vas István, és ennek kapcsán nagyon fontos megállapításokat tesz költészetéről, Kenyeres Zoltán esszéje⁵ a *Múlt és Jövő* című folyóiratban inkább Vas István személyiségével, korszakmegjelenítő individualizmusával foglalkozik izgalmasan (bár végkövetkeztetése arról, hogy a modern költészet Magyarországon az 1960-as évek végén kezdődik, kissé doktrineren irodalomelméleti).

1 Részlet egy hosszabb értekezésből. Folytatása: *Vas István „horatianizmusa”: római rablás*, Tiszatáj 2024/10., 46–67.

2 Fenyő Istváné a *Kortársaink* sorozatban 1976-ban [Fenyő István, *Vas István*, Akadémiai, 1976] és Sumonyi Zoltáné az *Arcok és vallomások* sorozatban 1982-ben [Sumonyi Zoltán, *Vas István*, Szépirodalmi, 1982], még Vas István életében, ez elsősorban személyével, alakjával foglalkozik, továbbá Sturm László 2017-ben [Sturm László, *Vas István*, Magyar Művészeti Akadémia, 2017], ez irodalomtörténeti szempontból tárgyalja Vas István működését.

3 *Holmi* 2010/9., 1097–1141. Ez a lapszám tartalmazott korábban meg nem jelent szövegeket Vas István hagyatékából, szubjektív emlékezéseket személyéről és hatásáról, verseket és néhány tanulmányt, esszét is. Az utóbbiak közül Bán Zoltán Andrásé Vas Istvánnak *Az ismeretlen isten* című esszékötetéről szól, Mesterházi Mónikáé remekbeszabott kis tanulmány Vas egy verséről, és ezen keresztül költői hangjáról, Takács Ferencé forrásközlés is, emlékezés is, műhelytanulmány is a műfordításról, és ezen belül Vas Eliot-fordításairól. Kántor Péter esszéje is a fordításról szól: a Vas által magyarrá és huszadik századivá transzformált *III. Richárd*ról.

4 Konklúziója lényegében az, hogy a kortárs költészetben erősen lecsökkent a magyar irodalmi hagyományhoz való kapcsolódás értéke. Bán Zoltán András, *Száz éve született Vas István. Ráér*, Magyar Narancs 2010. okt. 28., https://magyarnarancs.hu/konyv/szaz_eve_szuletett_vas_istvan_-_raer-74851

5 Kenyeres Zoltán, *Vas István 100...*, *Múlt és Jövő* 2010/3., 69–75.

Leginkább a műfordítással kapcsolatban kerül szóba Vas István munkássága.⁶ Ehhez a gondolatkörhöz kapcsolom én is a tanulmányomat. Eredetileg az én munkám is Horatiusról, az ő költészetének magyarországi recepciójáról szól, de úgy gondolom, hogy elég sok szempontból és munkásságának elég nagy részét bemutatva szól Vas Istvánról, a költőről, próza- és esszéíróról, irodalomkritikusról és irodalmi gondolkodóról.

Röviden a tanulmány címéről. A „horatianizmus” szót valószínűleg Kerényi Károly találta ki,⁷ én mindenesetre tőle vettem kölcsön. Kerényi azt érti ezen a fogalmon, hogy a 18. század végén a magyar költészetben megjelent egy olyan irányzat (Virág Benedek, Berzsenyi és kortársaik), amely számára Horatius annyira fontos volt, hogy az életstílusukat is Horatius szerint alakították. Kerényi ezt a „felvilágosodás polgári kultúra”-jával, a „művelt és könnyed társas élet gyönyörűségeinek kedvelésé”-vel, a „lelki tisztaság kultuszá”-val azonosítja. Én természetesen egy ennél modernebb, ironikusabb és többretegű Horatius-értelmezés keretei között használom a kifejezést, ahhoz hasonlóan, ahogyan Tamás Ábel idézi fel tanulmányában: „hogyan olvassuk Horatiust és hogyan váljunk Horatiusszá?”⁸

Véleményem szerint Vas István „horatianizmusa” abban rímelt a 18. század végének horatianizmusára, amely nemcsak költői, hanem életvezetési, „filozófiai” program is volt, hogy számára Horatius nem egyszerűen csak intertextus, izgalmas mögöttes szöveg, vitapartner, hanem újra életrendező elv: immár nem a sztoikus megelégedésben, hanem a világra boruló elsötétítés idején az ironikus és mégis heroikus belső függetlenség megőrzésével, az „*amor fati*”⁹ [„a végzet szerelme”] szenvedélyével, az apró örömök szemléletének segítségével felmutatott örök én (és te) monádjában.¹⁰

Nyilvánvalóan szó sincs arról, hogy azt gondolnám, Vas István alkotói működésének értékelésében hiánypótló szerepet tölthetne be ez a tanulmány. De talán némi fényt vethet a 20. századi magyar irodalom egy olyan jelentős szerzőjének alkotás- és gondolkodásmódjára, akiről mostanában kevés szó esik.

Műfordítás-viták

1935-ben ünnepelték Horatius születésének kétezredik évfordulóját. Magyarországon annyira megünnepelték, hogy a magyar királyi vallás- és közoktatásügyi miniszter rendeletet adott ki arról, hogy minden középiskolában rendezzenek Horatius tiszteletére ünnepélyt, és méltassák munkásságát az iskolák 1934/35-ös értesítőjében.¹¹ Ennek kapcsán természetesen a legkülönbébb folyóiratokban is rengeteg olyan

6 2011-ben jelent meg Varga Orsolya tanulmánya [Vas István [1910–1991] műfordítói munkássága, Fordítástudomány 2011/1., 97–108.], amely nemcsak Vas fordítói teljesítményét méltatja, hanem fordítói ars poeticájával, technikájával is foglalkozik, 2014-ben Kőríz Imre esszéje [Kókuszverseny és bölcs bolondozás, Holmi 2014/10., 1174–1178.], amely Vasnak a Horatius-fordítás kapcsán kifejtett nézeteiből kiindulva a hatvanas évek költői-politikai légköréig jut el, és amely Kőríz 2008-as doktori disszertációjának fontos része.

7 Kerényi Károly, *Horatius – Horatianizmus*, Válasz 1936/1., 25–33.

8 Tamás Ábel, *Horatiusi olvasásjelentek = Horatius arcai*, szerk. Hajdu Péter, Reciti, Bp., 2014, 10.

9 *Az Amor fati* című vers a *Menekülő Műzsa* című Vas-kötetben jelent meg: Cserépfalvi, Bp., 1938, 34–37.

10 *A Monádok a Kettős örvény* című Vas-kötetben látott napvilágot: Franklin-Társulat, é.n. [1947], 121–122.

11 Erről részletesebben írtam az *Irodalomismeret* c. folyóiratban [Imre Flóra: *Horatius bimillenniuma [A római költő és a magyar „nemzetnevelés”]*, Irodalomismeret, 2020/1-2., 123-145.]

cikk jelent meg, amely Horatiusszal foglalkozott. Ennek a flow-nak a sodrásában látott napvilágot meg az *Officina Kiadó Kétnyelvű Klasszikusok* című sorozatában egy reprezentatívnak szánt kötet „*Horatius noster – Magyar Horatius*” címmel. Ebben az évben indította ezt a sorozatot Kerényi Károly, a kor legnevesebb magyar filológusa, és ő maga írt bevezetőt ehhez a könyvhöz. A szerkesztésben Trencsényi-Waldapfel Imre, Kerényi tanítványa, ekkor a Pázmány Péter Tudományegyetem magántanára is közreműködött, aki a kötet utószavát írta.

Vas István kritikáját a *Horatius noster*ről 1935-ben a *Nyugat* adta közre.¹² A fiatal költőnek ekkor már két verseskötete látott napvilágot: 1932-ben az *Őszi rombolás*, 1935-ben a *Levél a szabadságról*. A műfordítással már ifjúkori irodalmi útkeresése óta kísérletezett, első megjelent műfordítása prózai szöveg: tizennyolc éves korában Kassák folyóiratába, a *Munkába* fordította le Joseph Dietzgennek a *Tőke* megjelenése alkalmából Marxhoz írt levelét.¹³ Miután Kassákkal 1930-ban szakított, és Kosztolányival, majd Babitscsal került irodalmi mester–tanítvány kapcsolatba, még inkább érdeklődni kezd a műfordítás iránt.¹⁴

Horatius Noster

1935-ben Vas István már eléggé gyakori szerzője a *Nyugat*nak, a *Horatius Nosterről* írt kritikája előtt (versein kívül) már hat kritikája és egy (Füst Milán válogatott verseiről szóló) esszéje jelent meg itt. Ezek között van egy, amely már felmutatja érdeklődését a műfordítások s különösen a latin szövegek fordításai iránt: a *Janus Pannonius magyarul* azonban Berczeli A. Károly fordításáról csak néhány szóban beszél.¹⁵

Nem így a *Horatius Nosterről* szóló kritika. De nézzük először abból a szempontból a cikket, hogy mi a véleménye Vasnak a kötetéről!

A gondolatmenet a címből indul ki, arról beszél, hogy jogos Horatiust a „mi-énk”-nek tartani, hiszen talán nálunk, Magyarországon volt a legnagyobb kultusza a költészetben. Ezután azt a gondolatot veti fel (amelyet a kétezer éves Horatiust ünneplők általában figyelmen kívül hagynak), hogy korántsem azonos viszont egymással magyar költészet és magyar nemzet. Magyar nemzetnek sokáig a magyar nemesség számított, és meglepő módon Horatius kedvelésében megegyeztek egymással a magyar költők és a magyar nemesség (vagy legalábbis annak műveltebb része). Az iskoláztatásban mindenesetre Horatius fontos szerepet játszott. Amikor megjelent Magyarországon egy újabb, polgári réteg, innen, az iskolából igyekezett elsősorban kiszorítani a latin nyelvet és kultúrát, s ezzel együtt Horatiust is. Vas István személyes emlékeket idéz fel, hogy őt magát, aki gimnazista korában határozottan rajongott a latinsáért, mennyire hidegen hagyta ekkor Horatius.

Tán tudott volna Horatius szólni ehhez a fiatal réteghez is, ha azt nem riasztotta volna el a nemesi századok vésője, mely a költőnek csupán egy arcát domborította ki. De ez az arc, az aurea mediocritas arca – kü-

12 *Nyugat* 1935/8. Kötetben: Vas István, *Vonzások és választások*, Szépirodalmi, Bp., 1978, 7–11.

13 *Munka* 1929/4., 123.

14 Sturm László, *Vas István*, MMA, Bp., 2017, 25, 71

15 *Nyugat* 1934/14-15., <https://epa.oszk.hu/00000/00022/nyugat.htm>

lönösen hivatalos értelmezésében – nem igen lehetett kedves azoknak a nemzedékeknek, melyek a kapitalizmus mohóságát és szertelenségét a szellem területére is átvitték. [...] De Horatiussal szemben nemcsak közönyt éreztünk, hanem határozott ellenszenvet is. Az arany középszer, a megelégedés és mértéktartás középszerét nyárspolgári középszerőségnek, gyáva maradiságnak láttuk.¹⁶

Itt fogalmazza meg Vas először, hogy az ő számára milyennek tűnik Horatius: „ez az arany középszer egyben a legkönnyedebb életlátás is s Horatiusnál voltaképpen annyit jelent, hogy semmit sem szabad túlságosan komolyan venni. Így leplezte el a hivatalos klasszicizmus szürkésege mindazt, ami élt és lüktetett Horatius verseiben...”

A továbbiakban azt fejtegeti, hogy a könyv legfontosabb funkciója éppen annak a sokszínűségnek a felmutatása kellene legyen, ahogyan Horatiust értelmezni lehet, úgy látja azonban, hogy ez nem valósul meg. Határozottan nem ért egyet Kerényi előszavával:

Kerényi hajlamos rá, hogy egyik egyoldalúságot a másikkal cserélje fel s a nyárspolgár helyébe a megszállott váteszt emelje. „Kezdetől fogva egy tisztán, határozottan meglátott mithosz, egyetlen megragadó világmegnyilatkozás irányítja” – írja Horatiusról, holott mi sem áll távolabb ettől a sokoldalú, csapongó, kedves és közvetlen költőtől, aki azt vallotta magáról, hogy ő is csak egy disznó Epikuros nyájából. Kerényinek általában túlzottan fennkölt, vallásos fogalmai vannak a költészetről s így érthető, hogy Horatiuson – ha nem akarta visszautasítani – némi erőszakot kellett elkövetnie.

Vele szemben Babits megjegyzését idézi egyetértőleg: „A mi modern romantikus felfogásunk a lírát csak a túlzottban, a vadban, az ősiiben, a korlátatlanban szereti keresni. Mindez Horatius egész lelkiségével a legtökéletesebb ellentét...”

Ezután tér rá a műfordítás kérdéseire. Abból indul ki, hogy a köznemességre, amely legfőbb befogadó közönsége volt Horatiusnak, jellemző volt bizonyos szeméremérzés, különösen a szerelmi költészet terén, és ez okoz bizonyos erkölcsi „ellenőrzést”, „cenzúrát”, „gátlást” a fordításokban, hiszen ahogyan Trencsényi-Waldapfel utószavából idézi: „egy-egy klasszikushoz való viszonyunk – vízióink és élményünk, a magától értetődő és a magyarázatot igénylő vonatkozások egyensúlya – mindig korszerűen determinált...” Megjegyzi, hogy Horatius legkönnyedebb, legközvetlenebb versei, a levelek egyáltalán nem szerepelnek a válogatásban.

Magukról a fordításokról általánosságban nincs jó véleménye: „Sajnos, a múlt század végén és e század elején ez a sajtóságos értelmezés [ti. Horatius erkölcsstanítónak való tekintése – I. F.] csakugyan száraz, iskolás és filológiai hűsége mellett is hűtlenebbé válik Horatiushoz, mint az önkényesebb átültetések. Mert Horatius verseinek kissé dekadens érzékiségét kevés költő tudta magyarul érzékeltetni”. Talál néhány olyan ritka részletet, amelyekben felvillanni érez valamit ebből a másféle Horatiusból,

¹⁶ Vas, *Horatius Noster*, <https://epa.oszk.hu/00000/00022/nyugat.htm>. A kritikából származó további idézetek helyét nem jelölöm, ezen az elérhetőségen megtalálhatóak.

de – és itt bukik elő a továbbiakban oly sok vitát kiváltó gondolat – ezek sokkal inkább a formailag kevésbé vagy egyáltalán nem hűséges fordításokban jelennek meg: „a legnagyobb nehézség itt az, hogy az eredetileg könnyűzenéjű horatiusi formáktól, főleg Berzsenyi óta, már-már elválaszthatatlan a magyar nyelvben a komor fenség és ódai szárnyalás.”

Megítélése szerint csupán két olyan vers van a gyűjteményben, amely igazán visszaadja a horatiusi hangot: Aranytól a Barinéhez szóló óda és Babits 14. epodus-fordítása. [Mondhatnánk persze, hogy Vas bizony magasra tette a léceket, tulajdonképpen úgy is értelmezhetjük ezt a kritikát, hogy igazán nagy költőt csak igazán nagy költő tud fordítani. Lehetne ez is olyan állítás, ami érzelmi földindulást válthatott volna ki a műfordító szakmában. De nem ez történt.] Érdemes figyelni arra, hogy mindkét fordítás a „formai hűtlenség” példája: Arany rímes ütemhangsúlyos verssé alakítja a horatiusi dalt, Babits – kisebb mértékű változtatással – szintén megírja a [másfelől megőrzött] hexameteres és jambikus formát. Vas István itt még nem teszi meg azt az állítást, amely majd az 1961-es kétnyelvű Horatius-kötet kapcsán az égő gyújtószinór szerepét fogja betölteni, hogy logikai összefüggés lenne a formai „hűtlenség” és a fordítások sikerültsége között. A kritika azzal zárul, hogy igazat ad Waldapfelnek abban, hogy a Horatius-fordítás bizony a következő nemzedékek számára is feladat marad: „Hogy a világirodalomnak e legtokéletesebb, legkedvesebb és legkönnyedebb világnézetű költője nálunk valódi lényével otthonossá váljék, ehhez a bőségnek, biztonságnak, gondtalanságnak légkörére volna szükség s erre semmi kilátásunk nincsen. Különben is egész Európában az élet egyre messzebb kerül Horatiustól s ez a világ Horatius biztonságában, édességében és eleganciájában úgyis csak saját létformáinak tagadását láthatná.” Ez a keserű jóslat be is teljesedik.

Kétnyelvű Horatius

1961-ben jelent meg a Corvina Kiadónál az ún. kétnyelvű Horatius: *Quintus Horatius Flaccus Összes versei*. A címlapon olvasható szöveg szerint „szerkesztette és a fordításokat ellenőrizte Borzsák István és Devecseri Gábor, a latin szöveg gondozása és a bevezető Borzsák István munkája, az utószót Devecseri Gábor írta, az *Énekek, Epódoszok és Szatírák* jegyzeteit és a névmutatót Szepessy Tibor, az *Episztolák* jegyzeteit Borzsák István készítette”.¹⁷

A vállalkozás lelke Devecseri volt, aki már régóta készült rá, hogy teljes és a lehető legnagyobb mértékben formahű Horatius-fordítás-kötetet hozzon létre.

Mindenekelőtt arra a fordító-filológuscsoportra támaszkodott, mely kimondva-kimondatlanul őt tekintette vezérének és mesterének, de Horatiust a teljes akkori költészet bevonásával igyekezett megszólaltatni, ezért minden valamire való költővel és műfordítóval felvette a kapcsolatot, közös megbeszélés alapján kiválasztották a lefordítandó ódát vagy epodoszt, s azután következett az „aprómunka”: telefonok, hosszú megbeszélések, viták sora, melyek során Devecseri utolérhetetlen bájjal és kedvességgel

17 *Quintus Horatius Flaccus Összes versei*, Corvina, Bp., 1961

érvelt igaza – vagy vélt igaza – mellett, mígnem a fordítótárs beleegyezett javítási javaslataiba.¹⁸

Ezt a módszert, a meggyőzés stilsztikáját és az eredményt, a javítás inkább „vélt igazát”, mint „igazát”, nagyon pontosan, élően, szinte novellisztikus hűséggel meséli el Vas István *A fordító naplója* [későbbi címén: *Horatius olvasásakor*] című cikkének *Közzéték: a rajtakapott módszer* című részében.¹⁹ De mielőtt ebbe alaposabban belemerülnénk, nézzünk rá egy kissé távolabbról a kötet létrejöttére!

Devecseri legnagyobb sikereit a negyvenes évek végén, az ötvenes évek elején aratta, elsősorban az *Odyseeia* és az *Ilias* fordításával. 1946–1948 között a budapesti tudományegyetem Görög Intézetében volt tanársegéd, ezenkívül az Országos Színművészeti Főiskolán is tanított, majd miután belépett a Pártba (MDP), 1948-tól 1954-ig a Petőfi Akadémia [későbbi nevén a Magyar Néphadsereg Tiszti Akadémiája] tanára is lett őrnagyi, majd alezredesi rangban. 1949–51-ben a Magyar Írók Szövetségének főtítkára, 1953–56 között a Néphadsereg *Szabad Hazánkért* című irodalmi és művészeti folyóiratának szerkesztője volt.²⁰ 1953-ban Homérosz fordításáért kapott Kossuth-díjat.²¹ 1956 személyes krízist jelentett számára, a forradalomban jelen volt személyesen is, költeményeivel is, 1956 novembere után pedig végleg visszavonult a közéletől.²² Mindazonáltal Devecseri – talán leginkább úgy mondhatnánk – *persona grata* volt nemcsak a Rákosi-korszak idején, de később, a Kádár-korszakban is, nagy tisztelettel vették körül, művei megjelentek, színpadon is bemutatták őket, 1970-ben a Munka Érdemrend arany fokozatát kapta meg.²³ Az antikvítás megismertetésére törekvő baráti köréhez tartoztak többek között: Horváth István Károly, Kárpáty Csilla, Kurcz Ágnes, Lakatos István, Meller Péter, Ritoók Zsigmond, Szepessy Tibor, akik többé-kevésbé részesei voltak a Horatius-kötet munkálatainak is.²⁴

A vállalkozás másik főszereplője, Borszák István többféle szempontból is más tájakról érkezett. Az Eötvös Collegium hallgatója volt, ami nagyon fontos volt a számára, német egyetemeken is megfordult, a világháború alatt légvédelmi tüzérként hadnagyi rangban teljesített szolgálatot,²⁵ és szovjet fogságba esett, ahonnan 1947-ben tért vissza. Itt szerzett orosz tudásának köszönhetően először a Magyar–Szovjet Baráti Társaság lektora lett, majd 1947-től 1953-ig a budapesti egyetem különféle néven létező latin tanszékének oktatója volt, amíg 1953-ban kinevezték az Ókori Egyetemes Történeti Tanszék vezetőjévé, először docensként, 1954-től egyetemi tanárként.²⁶

18 Rónay László, *Devecseri Gábor – alkotásai és vallomásai tükrében*, Szépirodalmi, Bp., 1979, 176.

19 Vas István, *A fordító naplója*, Új Írás 1962/4, 350–355., 1962/5., 523–528. Kötetben: Vas, *Vonzások és választások*, 253–272. [*Horatius olvasásakor*], itt: 263–265.

20 Rónay, *I. m.*, 115.; *Magyar életrajzi lexikon 1000-1990*, főszerk. Kenyeres Ágnes, <https://mek.oszk.hu/00300/00355/html/index.html>

21 *Magyar életrajzi lexikon 1000-1990*.

22 Rónay, *I. m.*, 144–145.

23 *Esti Hírlap* 1970. ápr. 2., 6.

24 Rónay, *I. m.*, 158–159.

25 Papp István, *Borszák István hiányzó dossziéja, avagy mit kezdhetett a politikai rendőrség egy ókortudóssal?* Aetas 2010/3. 100.

26 *Elhunyt Borszák István klasszika-filológus*, Múlt-kor 2007. december 13. <https://mult-kor.hu/cikk.php?id=19158>; Ritoók Zsigmond, *Borszák István [1914–2007]*, Magyar Tudomány 2008/2., 229., Borsodi Csaba – Tüskés Anna *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának története képekben 1635–2010*, ELTE, Bp., 2010, 208–209.

1956-ban részt vett az ELTE Bölcsészettudományi Kar Oktatóinak Forradalmi Tanácsában, ezért 1957 júniusában eltávolították a tanszék éléről, és 1963-ig a budapesti egyetemi könyvtárban dolgozott, ekkor aztán a debreceni egyetem klasszika-filológia tanszékének vezetője lett.²⁷

Mindkettőjükre jellemző volt azonban nemcsak a komoly tudományos felkészültség [Kerényi Károly tanítványai voltak mindketten], hanem egyfajta aszketikus, már-már katonás filológusi fegyelem is. Felmerülhet a kérdés, hogy mi is lehetett a közös ebben a két, nagyon különböző világu emberben, akik együtt hozták létre az 1961-es Horatius-kiadást, amellyel szemben nemcsak Vas Istvánban, hanem a korszak más jelentős költőiben is erős „berzenkedés” ébredt. Az egyikük erősen, akár szélsőségesen baloldali [sőt, vonalas, rendszerhű], a másikuk lényegében jobboldali értékvilágu – mégis (úgy gondolom) mindketten egyfajta „rendpártiságot” képviseltek az irodalommal kapcsolatban: a szabályok azért vannak, hogy betartsuk őket, nem azért – ahogyan Vas megpendíti a Szabó Lőrincről mesélt anekdotájában²⁸ –, hogy éppen abban áll a költői hallás, hogy tudjuk, hol kell elrontani a szabályosságot.

Horatius olvasásakor [A fordító naplója]

Vas Istvánnak az *Új Írás* 1962. április, majd májusi számában megjelent kritikája, *A fordító naplója* mai szemmel talán érthetetlenül szenvedélyes vitát robbantott ki. Nézzük meg először magának az esszének a gondolatmenetét!

Vas szokott módján, gyöngéd-kedélyes mozdulattal indítja el a később, a szövegben előrehaladva nagyon is keménnyé váló kritikát. Már az indító alcím is rendkívül jellegzetes: *Devecseri versenyparipái*. Dicsérőnek tűnik ez a kifejezés [Devecseri úgy is olvasta, a válaszából kiderül].²⁹ Nem hiszem azonban, hogy már ebben a nyitólépésben ne lenne némi ironia. Túl erős, túl ókoriisan klasszikus, túl hízelgő ez a kép, majdnemhogy a delphoi kocsihajtó bronzszobrával látjuk áttűnni Devecseri alakját, akiről a kortársak nagyon is tudták, mennyire büszke saját testi szépségére.³⁰ A cím

27 Papp I. m., 97–98.; *Elhunyt Borzsák István klasszika-filológus*; Ritoók I. m., 229.

28 „Kálnoky meséli, hogy amikor a Janus Pannonius kötetet szerkesztette, rá kellett vennie Szabó Lőrincet, hogy fordításait az új, szigorúbb metrika szerint javítsa ki. Szabó Lőrinc tőle telhetőleg védekezett és közben egyszer kifakadt:

– Számár vagy, ha az ő álláspontjukat képviseled! Nekünk nem előnyös, ha elfogadjuk a szabályzatokat, mert így, szabadabban, csak költők tudnak verselni, szabályosan a filológusok is. Ahogy akkortájt Pesten mondogatták: bár amilyen igaza volt! Nyilvánvaló volt a – nem mindig tudatos – törekvés: megszabadulni a költőktől. Hiszen láttam olyan antológia-tervet is, amelyből nemcsak Szabó Lőrinc fordításai maradtak ki, de Babitséi, Radnótiéi is. Később azonban méltányosabb mód is adódott a cél elérésére: költők kezdtek úgy fordítani, mint a filológusok. Görög és latin kiadványaink jellege évről évre klasszika-filológusibbá válik. Nem mondom, hogy nem lehet megkülönböztetni, ha a szakemberek túlnyomó fordításai közben költői munkával találkozunk: a kétszersültet ropogtatva néha költői só izesít egy-egy falatot. De a fűszer vagy mazsola egyre gyérebb, a tészta egyre szárazabb.” [Vas, *Szabó Lőrinc ravasz igazsága = Vonzások és választások*, 262.]

29 „Nem akarom és nem is tudom szó – köszönőszó – nélkül hagyni felsőfokú jelzőkkel ékített, meleg hangú és megtisztelő fejezetet Homérosz-fordításomról, átültetői munkámnak és, hogy kifejezéssel éljek: »görög tónusom kikeverésének« mélységesen értő, számomra is tanulságos elemzését.” [Devecseri Gábor, *Levél Vas Istvánhoz*, *Új Írás* 1962/9., 1005.]

30 Hegedűs Géza, *Irodalmi arcképcsarnok – Devecseri Gábor*; <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/IrodalmiArckepcsarnok-hegedus-geza-irodalmi-arckepcsarnok-1/a-magyar-irodalom-arckepcsarnoka-1239/devecseri-gabor-19171971-980/>, Rónay, I. m., 45, 147.

versenyparipái – én legalábbis úgy értelmezem – már az esszé legelején Phaëthónként ragadják magukkal Devecserit.

A szöveg azután egy anekdotával indul, amelyben Vas István először egy naivnak látszó képpel jeleníti meg Devecseri fordítói éthoszát, de a kép kifejtése során diskurzívan is bemutatja, mi jellemzi ezt a fordítói módszert: a javítgatási szenvedély, amely nemcsak arra törekszik, hogy minden görögül azonos szóval kifejezett jelentést azonos szóval adjon vissza, hogy daktilust daktilussal, spondeust spondeussal fordítson, hanem arra is, hogy a magyar szövegben a kifejezés minél „szebb” legyen – és ennek érdekében a köznapi szavakat fennköltebbekre cseréli, különleges, ritkán használt (vagy akár nem is használt) szavakat fedez fel, talál fel és alkalmaz, alliterációkat és belső rímeket halmoz a fordításban. Ezzel teremtve meg „a görögségnek azt a képzetét – vagy illúzióját, egyre megy”, amely egész Homéroszra jellemző. „Mit számít ebben, a nehézkedés törvényeit megcsúfoló vágtában a furcsa képzés, vagy a szavak szoros jelentésének olykori meglazulása?” – itt azért (az én fülem számára legalábbis) már eléggé egyértelmű az ironia: nem mindegy, hogy illúzió-e, bizony számít, ilyen-e Homérosz, talán itt most nem vitatkozom rajta, hiszen ez még a kritikának csak az előkészítése, a *captatio benevolentiae*, a diplomáciai felvezetés, „nem tudok görögül, de én mindenesetre elfogadtam ilyenek” – mondja Vas, de aztán alig néhány sor után következik a csattanó: „De milyen sivár és nevetséges látványnak vagyunk tanúi, amikor mecklenburgi lovakkal vagy szegény öszvérekkel utánoznák ezt a teljesítményt a klasszikus fordítások poros porondján!”³¹ Ez a kép meglehetősen kemény kritika az 1961-es Horatius-kötetről.

A kritika következő része (*Gyalogjáró elegancia*) azt fejtegeti, milyenek látta-látja, milyenek ismerte meg Vas István a római irodalmat – és miért hatott annyira az ő költészetére: az ő véleménye szerint Horatius a földhözragadtságból volt képes előkelőséget „csiholni”³², és ezt könnyebb a költőknek saját, modern verseikben utánozni, mint a fordításban érvényesíteni.

A harmadik rész (*Még egyszer a Horatius Noster*) azt fejt ki, hogy Trencsényi-Waldapfel a *Horatius noster* szerkesztésekor kívül volt a hivatalos filológián, viszont együtt lélegzett a korabeli költészettel (utalás ez a harmadik nemzedék folyóirat-kísérletére, az *Argonautákra*), ezért tudott olyan kötetet összeállítani, amely ugyan elsősorban a magyar műfordítás történetét mutatta be, másrészt viszont a fordításokon keresztül saját korához is tudott szólni, és még ebben a kötetben is igazán jó fordítás csak Babitsé és Aranyé – azoké a költőké, akik bár nagy formaművészek voltak, ezeket a verseket nem formahíven fordították. Trencsényi-Waldapfel szerkesztési elveit úgy jellemzi, hogy számára fontosabb volt a költői megértés, mint az abszolút formahűség.

Vas István szerint Horatius szövegei latinul olvasva közvetlen beszédnek tünnek fel, mivel kevésbé képies, mint a modern költészet. Másrészt az antik strófákhoz a magyar költészetben az ódai fenség érzete tapad, egyáltalán nem dalszerűek, mint Horatiusnak sok verse. Itt idéz Vas Devecserinek a kötet utószavaként megjelent hexameteres szövegéből:

31 Vas, *Vonzások és választások*, 254.

32 Uo., 255.

...mert a magyar nyelv
 lévén benne rövid s hosszú szótag komoly, éles
 mód ketté-különítve, tudunk verselni egészen
 antik módra. Nem úgy, mint más európai költők,
 német, orosz s angol meg más sok nyelven, a hosszú
 szótagokat hangsúllyal, a kurtát súlytalan ejtés
 révén éreztetve ...

Vas nem mondja ki, de ez a szöveg tökéletes ellenpéldája annak, amiről szól, csaknem minden pontjában érezhető, hogy mennyire nem természetes ez a nyelv magyarul. Csak néhány példa: „komoly, éles / mód ketté-különítve”, „a kurtát súlytalan ejtés / révén” – nincs az élő nyelvben olyan szó, hogy „ketté-különít”, nem mondjuk a rövid szótagot „kurtá”-nak – de valószínűleg nincs is ezen mit magyarázni.

Vas azt fejtegeti, hogy a túlságosan pontos ritmika szinte metronómszerűen unalmas hangzást ad, a magyar jambus épp azért lett a modern magyar költészetnek olyan alkalmas eszköze, mert meglehetősen laza, csak az utolsó teljes verslábát szabályozza. Felveti, hogy a versmértékek szabadabb, hangsúlyosabb kezelése talán megnyitná az utat a latin strófák dallamosabb fordítása előtt. József Attilát hozza fel a hangsúly és időmérték „keverésére” példának.

Ezen a ponton [*Egy nagy bravúr káros következménye*] tér vissza Devecseri Homérosz-fordítására: Babits azt mondta, hogy minden műfordítás akkor igazán jó, ha együtt lélegzik kora költészetével, Devecseri viszont a filológia felől indulva alkotta meg Homérosát, és az ő példájából (hogy tudniillik az ő fordítása szabálykövető, mégis képes költői lenni) vonták le a filológusok azt a következtetést, hogy ez az ideális műfordítás. A szöveg megfogalmazása itt is határozottan ironikus:

Megdölt hát mindenféle költői lázongásnak és fegyelmezetlenségnek az az állítólagos jogcíme, hogy a rezervátum szabályainak rigorózus betartása gátolja a költőiség érvényesülését. Devecseri magától értetődő könnyedséggel öltötte fel a szabályok teljes páncélzatát – és kecsesen tudott benne mozogni: senki sem állíhatta, hogy a legpontosabb tartalmi hűséget és metrikai tisztaságot a költőiség rovására érte el. Mi sem természetesebb, mint hogy Devecseri neve és teljesítménye a retrográd filológiai diktatúra lobogója lett.³³

A képek: lázongás, páncélzat, diktatúra, lobogó – annyira túlszínezettek, hogy megint csak kételkedünk kissé az állítás betű szerinti igazságában: talán nem egészen gondolja komolyan a szerző, hogy teljesen érvényesül az a költőiség Devecserinél.

A következő rész aztán felrobbantja a bombát. Maga a cím is nemcsak meglepő az eddigi finoman ironikus szövegek után, hanem egyenesen szándékosan nyers: *Filológusok rémuralma* – az eddigi „dicsérgetés” után annál erősebben csattan a túlfokozott nyílt gúny. Az irodalmi szóbeli közbeszédben az egész cikket ezen a címen volt szokás emlegetni a hetvenes-nyolcvanas években, nyilván azért is, mert

33 Uo., 260.

mind a két tényleges címe: *A fordító naplója*, illetve *Horatius olvasásakor* szándékosan visszafogott, ez az alcím viszont magában foglalja egyrészt azt az indulati töltést, amely nemcsak a cikkben, hanem az utána következő vitában mindkét oldalról megnyilvánult, másrészt talán azt a valóságos – és persze ki nem mondott, csak mögöttes, de annál komolyabb és állandóbb szorongásélményt, amit a korszak költőiben-műfordítóiban ha nem is a filológusok, hanem az állami ellenőrzés diktatúrája keltett.

Narratív, kedélyesnek tűnő nyelvi megfogalmazásban, de nagyon lényeges megállapítást mutat fel ez a rész: a metrika gyakorlatilag egyedülálló szempontja lett a műfordítások megítélésének, nemcsak ebben a kötetben, hanem az egész korszakban is egyre inkább. Az ironikus morgolódás „az öreg fordítónak s az egyetemem sem végzett laikusnak”³⁴ címzett kontrollszerkesztői jelentésekről alapvető problémát tár fel: a metrikai hűség követelése nemcsak a fordítás költői erejének hangsúlyosságát sorvasztotta el, hanem az eredeti szöveg sokszorosán rétegzett jelentése értelmezésének feladatát is elhalványította, csaknem szükségtelemmé [sőt, talán egyenesen nemkívánatos] tette a Devecseri-féle technika által: ha szó szerint pontos, metrikailag tökéletesen azonos a szöveg, akkor jelentése automatikusan azonos lesz az eredetivel.³⁵

Az ókori nevek magánhangzói eredeti hosszúságú kiejtésének kívánalmával kapcsolatban mondja ki Vas István az egyik kulcsszót: sznobizmus. Valóban, a Corvina-kötet fordításainak egyik legfontosabb gyengesége éppen ez a neofita gőg, az egyetlen-lehetséges, tökéletes megoldásra való rátalálás magahittsége. [A másiktól, nem kevésbé jelentősről itt nem beszél – a továbbiakban is csak utal rá –, arról, hogy a metrikai, szórendi hűsége törekvés az értelmezés felelőtlenségét, sőt olykor teljes hiányát hozza magával.]

Az eredeti folyóirati közlés második részének elején, a *Furcsa félrehallás* alcímű részben kezdi részletesen megfogalmazni a kötettel kapcsolatos kritikáját Vas István. A kritika lényege a „papírgaluska”-metaforában foglalható össze. Devecseri ugyan elvileg a természetes nyelvű szöveget akarja megvalósítani a műfordításban, de a gyakorlatban az, amit Devecseri természetesnek mond, érthetetlen, ügyetlen, nyakatekert, papírizú. „Devecseri utószava idéz egy pesti feliratot annak bizonyítására, milyen természetes a magyar nyelvnek a hexaméter: »Gépjárművezető igazolványok kiadása«. Igaza van: még a cezúra is a kellő helyen áll benne. Nos, éppen ilyesféle természetesség és költőiség vonul végig a szatírák és levelek magyar fordításain.”³⁶ Talán nem is kell felhívni a figyelmet arra, hogy ez a mondat mennyire erősen ironikus: az idézett hexameter-sor nemhogy nem természetes és költői, hanem rettenetesen, förtelmesen erőltetett, hivataloskodóan nehézkes és természetellenes. Hasonlóképpen értelmezhető csak az is, amit ezután Vas Devecseri „kitűnő költőfülé”-ről mond – és amiben Devecseri olyannyira nem hallja meg az iróniát, hogy az ebből továbbjárt „macskafül”-et teszi meg saját vitacikke csattanójának –, hogy tudniillik valamiféle átmeneti, sőt talán véletlen „félrehallás”

34 Uo., 261.

35 Ezt a problémát fejtegeti Polgár Anikó bőséges Devecseri-hivatkozásokkal: *Macskafül. Fordítás és hamisítás a rekonstrukció elméletében = Speculum varietatis*, szerk. Katalin Misad – Zoltán Csehly, Univerzita Komenského, Bratislava, 2014, 146–159.

36 Vas, *Vonzások és választások*, 262.

ez Devecserinél, „a hűségnek, pontosságnak olyan fonák követelménye lett rajta úrrá, amely megrontja szerkesztői hallását”.³⁷

A továbbiakban Vas István példatárát állít össze a fordítások legjellemzőbb hibáiból. Ezzel itt nem szeretnék részletesebben foglalkozni, talán csak annyit érdemes megemlíteni, hogy a *Mesterek megbicsaklása* című részben elsősorban Devecseri fordításaiból idéz, aminek oka legalább annyira az, hogy az ő szövegeiben látható legerősebben az a technika, ami a költői nyelv kényszeredettséget, kicsavartságot okozza, mint az, hogy őt tekinti [némi iróniával] annak, aki „klasszikus fordításunk legmagasabb színvonalán áll”.³⁸ Rendkívül fontosnak tartom viszont a rész zárómondatát: „Horatius könnyedsége okozza a mesterek megbicsaklását”.³⁹

Itt és ezzel hagyom abba a kritika ismertetését [a továbbiakban még szó esik ugyan arról, hogy jó, hogy Illyés *Római óda*-fordításait beválogatták a kötetbe, és ha Aranyt és Babitsot ki kellett hagyni, akkor azzal az elvvel lehet a gond, amelynek alapján szerkesztődött a kötet], mert ez az a gondolat, amely Vas István Horatius-képére leginkább jellemző, és ami a leginkább újszerű a 20. század második felének Horatius-értelmezésében.

Vita a kötetről

Számomra úgy tűnik, hogy Devecseri eleve számított valamilyen tiltakozásra, hiszen a kötetben megjelent 781 soros hexameteres *Utószó*⁴⁰ bizonyos helyeken utal arra, hogy sok vita volt már a műfordításról⁴¹ [bár Devecseri szerint ezek már egyértelmű eredménnyel lezárultak],⁴² és talán éppen azzal a céllal is íródott, hogy afféle irodalmi bajvívásra való felszólításként elviekben is megfogalmazza saját tétéleit a műfordításról.

A tétel [mert talán érdekesebb egyes számban mondani, hiszen lényegében egyetlen gondolatról van szó] az, hogy mindent teljes pontossággal kell lefordítani: az adott szöveg minden szavát az adott helyen teljes jelentéskörével és jelentésrétgazságsával, és ami fő: az adott versmértéknek megfelelően. Nyilvánvaló, hogy ezzel elméletileg mindenkinek egyet kell értenie. Az érdekes az, hogy Devecseriben fel sem merül az az ellenvetés, hogy ez nem lehetséges. Pontosítok: úgy gondolja, hogy amennyiben nem sikerül, az a fordító hibája: nem dolgozott elég keményen. „Ha az ihlet szerdán elkerül, eljön / majd hétfőn; tegyen így. Kétszer-háromszor is újra / készítvén szövegét, tegye egygé.” [765–767. sor]⁴³ Tulajdonképpen valamiféle kommunista optimizmus hatja át: ma már mindent tökéletesen meg tudunk csinálni,

37 Uo., 265.

38 Uo., 267–268.

39 Uo., 269.

40 *Quintus Horatius Flaccus Összes versei*, 605–623.

41 Pl.: „hogy ne bogározzék valahogy szét nyája az oly sok- / féle erőnek, igyekvésnek, szaladozva vigyáztunk, / két terelőt puli, hú elvekkkel futva-csaholva.” [221–223. sor]

42 Pl.: „Legelőször itt van a forma, / itt van a versmérték kérdése. Igaz, hogy ez eldől / már – legalább miszerintünk – régen...” [224–226. sor]

43 A *Levél Vas Istvánhoz* című írásában még erőteljesebben fogalmazza meg: „Mert ugyan ki és mi tiltja meg Neked (vagy – költők! – bármelyikünknek), hogy ha valamely sor metrumhú második változata valóban költőietlenebb, mint az első (ami persze megesisik), hogy akkor egy harmadik változatot ne alkoss, ami metrumhűségben a másodikkal, költőiségben az elsővel állja a versenyt? Vagy egy tizenharmadikat?” [Devecseri, *Levél Vas Istvánhoz*, 480.]

ha elég sokat dolgozunk rajta. Teleologikus ez a szemlélet, feltételezi azt, hogy van egy tökéletes megoldás, egy vitathatatlan értelmezés:

„És fékezd a mohóságod, sose oldj meg olyasmit, / melyről *grammatici* még *certant*, még a tudósok / harcolnak körülötte, fölötte; hanem legyen arra / bátorságod is és leleményed is épp, hogy az oly szót, / mely kétértelmű, vagy több, s még benne a kérdés, / kétértelműnek hagyd meg, vagy – s ez nehezebb – ha / nincs rá szó, alakíts oly szót nyelvünkön, amelyben / mind e lehetséges mondandó bentrezeg, akkor / majd ha a kérdés eldőlt már, nem válik a munkád / hirtelen ócskává, nem lesz se molyos, se penészes.” [587–591. sor]

Ez a magabiztosság, a kétely nélküli hit abban, hogy értelmezése nem egyszerűen pontos, hanem a saját jelenében egyedül lehetséges helyes értelmezés, jellemzi leginkább Devecserinek (és a fordításkötetnek) Horatiushoz való viszonyát. Nem merül föl benne az, hogy a szöveg jelentése nem rögzített, hogy a sokszorosan rétegzett jelentésből olvasó és kora képzí az aktuálisan érvényes jelentést.⁴⁴

A Vas István-kritikára az első válasz – méghozzá nemcsak kategorikus, hanem egyenesen ledorongoló válasz – a „filológusok oldaláról” érkezett: a *Filológiai Közönyben* jelent meg Falus Róbert cikke a kötetéről, amely elviekben határozottan dicséri, részleteiben viszont nagyon is sok kifogással illeti a kétnyelvű kötetet.⁴⁵ Ennek a cikknek részletes ismertetésébe itt nem szándékozom belebocsátkozni – a Horatius-képet illetőleg mellékszáltnak tűnik, mivel dicséretei határozottan az udvariassági körök lerovásának látszanak, bírálatai pedig egyértelműen részletkérdésekre irányulnak⁴⁶ –, azokra a megjegyzéseire szorítkozom csak, amelyek a korszak hangvételét érzékeltetik, és így kissé közelebb visznek a „filológusok kontra költők” ellentét értelmezéséhez.

Vas kritikájával kapcsolatban egy lábjegyzetben nyilatkozik konkrétan:

Hangjával nem érdemes törődni. Hibás és káros azonban a cikk egész irányzata: a még oly bensőséges szubjektivista *átköltés* favorizálása a tudomány és művészet egységét megtestesítő *műfordítással* szemben – retrográd törekvés, mely csak arra jó, hogy [Horatiust summásan könynyed carmen-költőnek nevezve] az önkényes és felületes átültetéseket szentesítse. [...] A metrum és ritmus viszonya a problémának csak egyik

44 Az *Utószó* maga afféle fordítói *Ars poeticá*nak készült láthatólag, minden részletre kitérve ad tanácsokat azzal kapcsolatban, hogy mi mindenre kell vigyázni a műfordításnál, és még szerkesztésében is a horatiusi *sermó*knak azzal a módszerével játszik, hogy érdekes, tanulságos, mulatságos kis történetekkel illusztrálja az elméleti állításokat. Csak éppen abban nem hasonlít az *Ars poeticára*, hogy korántsem olyan sokértelmű és nehezen megközelíthető – inkább nagyon is didaktikus. Könnyedsége súlytalanság.

45 Falus Róbert, *Horatius összes versei. Opera omnia Horati*, Filológiai Közöny 1962/1–2., 206–217.

46 Bírálatának alcímeit idézem csak ide, amelyek erősen rámutatnak, hogy milyen jellegű az ő szövegelemzése: „I. Tévedések, félfordítások; II. Értelmezési bizonytalanság, zavar; III. Stílusai sajátosságok és finomságok mellőzése; IV. Metrikai szabadosságok és hibák; V. Metrikai és hangulat-festői finomságok mellőzése; VI. Egyes művészi fogyatékoságok” [Uo., 212–216.]

része, ennél többről van szó: a fordító egész morális és esztétikai alapállásáról – arról, hogy mit tart fontosabbnak, a kiszemelt eredeti alázatosan hűséges, tudatos és átélt tolmácsolását-e vagy pedig saját önkényét.⁴⁷

A „retrográd törekvés” kifejezés már megüti az alaphangot: nem művészi-poétikai eljárásokról, műhelymunkáról van itt szó, hanem a rendszerhez való hűségről vagy éppen a rendszerkritikus „önállósodásról”. Az a félmondat pedig, hogy „a fordító egész morális és esztétikai alapállásáról” van szó [1962-ben vagyunk], felér egy kiadós denunciációval.

Úgy gondolom, itt most megint szükséges egy kis kitérés. Vas István, aki lényegében egész életében szociáldemokrata eszméket vallott, 1945-ben belépett a Kommunista Pártba. Természetesen kezdettől fogva heves vitái voltak a marxista kultúrpolitikával, leginkább Babits, Kosztolányi és a *Nyugat* megítélésével kapcsolatban, de elvi szempontokban is [pl. l'art pour l'art, tükrözés-elmélet stb.]. Akkori költészete [különösen az 1947-ben megjelent *Kettős örvény* című kötete és benne a *Kérdező idő* ciklus] sem felelt meg a politikailag elvárt beszédmódnak [ekkor keletkezett többek között *Vides ut alta stet* című verse is]. 1948-ban, a munkáspártok egyesülése után tartott tagfelülvizsgálat során tagjelöltnek minősítik vissza, és ezzel kezdetét veszi az a többéves procedúra, amelynek során az Írószövetségben [amelynek 1949-től 1951-ig Devecseri a főtákará] hajnalig tartó taggyűléseken végzálják, megbélyegzik, tíz éve halott feleségéhez való lelki-szellemi viszonyáról faggatják, és végül 1953 nyarán nagy kegyesen hozzájárulnak a pártból való kilépéséhez.⁴⁸

Ebben a szövegkörnyezetben kell értelmeznünk, amikor Falus Róbert a következő elvi álláspontot fejt ki:

A prozódiai pontosság ellenzői a *Nyugat* nagy műfordítóira – főként Babitsra és Szabó Lőrincre – szoktak hivatkozni, mondván, hogy a természetes hangsúlynak [az *accentus*-nak] metrikai hangsúlylá [i]ctus-sá] való átminősítése – lényegében tehát a német műfordítók kényszermegoldásának törvényesítése – adja meg a magyar időmértékes költemények s fordítások sajátos ritmikáját. Erről a fikcióról is kell néhány szót ejtenünk. Először is: a *Nyugat* nagyjainak műfordítói elvei *akkor* a haladó álláspontot képviselték mind a századelőn dúló „megmagyarítással”, mind pl. Csengery hol ködmönös-sujtásos torzításaival [l. Horatius-ódáit], hol élvezhetetlenül lapos és metrikailag is csak nagyjából pontos egyéb fordításaival szemben. Babits, Szabó Lőrinc, Radnóti, Kosztolányi vagy – más nyelvterületeken – Tóth Árpád csodálatos teremtő erőről valló fordításai és átköltései azonban éppúgy nem jelentenek minden vonatkozásban abszolútizálható példaképet a mi esztétikánk számára, mint ahogy Petőfi és Vörösmarty fordításait is elsősorban történeti emlékként tiszteljük. Miért tekintenénk követendőnek átköltéseik modernizáló tendenciáját, mely gyakorta sokkal inkább önmaguk és koruk, mint az antikvitás szellemét fejezte ki? Miért

47 Uo., 208.

48 Fenyő István, *Vas István*, Akadémiai, Bp., 1976, 120–160.

szentesítsük fordításaik hangulati és metrikai lazaságát, ahelyett, hogy a *ma* korszerű történeti-tartalmi-szellemi interpretációhűség megvalósítására törekednénk, ami a marxizmus ókorszemléletének [egyáltalán: történelemszemléletének] és tartalom s forma dialektikus egységét hangsúlyozó esztétikájának alapelveiből következik?⁴⁹

Nem részletezem tovább ezt a témát. Mindazonáltal érdekes kérdésnek tűnik, hogy hogyan és főleg miért tűnt úgy ekkortájt, hogy a metrikai szigorúság kérdése nemcsak költői-műfordítói probléma, hanem politikai is?

1962 szeptemberében jelent meg az *Új Írás*ban Devecseri válasza Vas István kritikájára *Levél Vas Istvánhoz* címmel. Devecseri először Vasnak a Homérosz-fordítással kapcsolatos – az én olvasatom szerint nem is kicsit ironikus – bókjaira reagál, meg kell adni – elegánsan. Vas dicsérő szavaiból kiindulva fejti ki elméletét:

Ha Homérosz magyarul „Számodra így érvényes”, a fordítás „lebegése” és „bravúrja” folytán, ennek nagyon-nagyon örülök, de lelkiismeretfurdalás nélkül csak akkor tudok az érvényességről szóló megállapítással (vagy egyéni vallomással) megelégedetten – s köszönettel – egyetérteni, ha meggyőződésem, hogy a fordítás nemcsak ihletett variációja, hanem – amennyire csak lehetséges – tükörképe is az eredetinek. Erre törekedtem. S úgy érzem: pontosan olyan mértékig nyerhettem el az olvasók, a költőtársak tetszését, és a Te tetszésedet is, amilyen mértékig e tükörkép-átadás [melynek csak egyik, de nélkülözhetetlen feltétele a formai hűség] sikerült nekem. Az érvényesség ugyanis nem egyéni ízlés, mégcsak nem is pusztán a tetszés dolga. Tárgyi ismervei vannak. Homérosz művéről kívánok képet, méginkább: Homérosz művének képét kívánom, nem pedig valamely ráemlékeztető, de más, bármilyen szép, képet. Tetszeni az utóbbi is tetszhetik. Érvényes csak az előbbi lehet.⁵⁰

A gondolat lényege az, hogy egy adott szövegnek csak egyféle érvényes fordítása lehet, ami „tükörképe is az eredetinek”. Találkoztunk már ezzel a szemlélettel az utószóban is, de itt sokkal egyértelműbb a megfogalmazás. Devecseri számára a szöveg jelentése mozdíthatatlan, nem függ olvasótól-értelmezőtől. Vas mondatát, amely nemcsak ironikus, hanem bizonyos mértékig a politikai helyzet felhangjait sem nélkülözi [„És ha másmilyen volna is, aligha hiszem, hogy Devecseri után bárki is másféle magyar Homéroszt tudna érvényesíteni.”] névértéken veszi, holott ebben a mondatban bizony ott hallható nemcsak az a feltételezés, hogy bizony lehet, hogy másmilyen Homérosz, mint amilyenek Devecseri fordítása mutatja, hanem az a mögöttes „állapotfelmérés” is, hogy 1. ki lehetne képes arra, hogy ilyen hatalmas terjedelmű műveket Devecseri produkciója után pusztán stilisztikai egyetnemértésből újra lefordítson? 2. ha lenne is ilyen vakmerő, hol szerezhetne kiadót [ebben az időszakban, ne felejtjük, csak állami könyvkiadók vannak], aki hajlandó lenne kiadni?

49 Falus, *l. m.*, 209.

50 Devecseri, *Levél Vas Istvánhoz*, 463.

Devecseri erre az ingatag alapra építi azt az állítását, hogy ha Chapman és Pope Homérosz-fordítása egyaránt elfogadott angolul Homéroszként, az nem mástól van, mint hogy egyikük sem formahíven fordított. A továbbiakban a formahúségről, pontosabban a metrikai szigorúságról van szó: hosszú szótag csak az lehet, ami verstanilag hosszú [tehát vagy hosszú benne a magánhangzó, vagy ha rövid, akkor legalább két mássalhangzó követi], esetleg még az, ami helyzeténél fogva hosszú [a sor végén helyezkedik el, tehát utána szünet van], bár erről az utóbbi dologról kevés szó esik. Érdekes, hogy a rövid szótagról, vagy pontosabban a szótagok megrövidüléséről sem, pedig affélett Devecseri is, követői is gyakran csinálnak, hogy a szóvégi hosszú -ú/-ű-t vagy az -ít képző í-jét rövidnek veszik. Nem fogadja viszont el azt, hogy a szókezdő rövid szótagot hosszúnak tekintse valaki amiatt, hogy a magyar nyelvben a szókezdő szótag szóhangsúlyos, sőt, még abban az esetben sem, ha az adott szótag mondathangsúlyos. Lényegében az egész cikk ennek kifejtése és példákkal való szemléltetése.

Vannak azért nagyon érdekes állítások ebben a gondolatmenetben. Az a leginkább figyelemre méltó bennük, hogy általános érvényűek és axiomatikusak, vagyis Devecseri többnyire semmivel sem bizonyítja őket: „Az antik mértékek első és legjellegzetesebb jellege ugyanis az, hogy szigorúak. Nem úgy merevek, mint a megrepesztett föld. De valóban kérlelhetetlenül szilárdak. Mint a kristály.”⁵¹ Szép és költői megfogalmazás. Az igazságtartalmára nem mernék mérget venni. Homérosz biztosan nem ilyen. Legalábbis elég furcsa lenne metrikailag szigorúnak nevezni azt a költői nyelvet, amely pillanatnyi habozás nélkül megnyújtja akár egy név magánhangzóját is, hogy beleférjen a hexameterbe: pl. Polüdamas helyett Pülüdamas. Vagy vegyünk például azt a szót, amelynek fordítása annyira megnehezíti Devecseri életét, hogy a magyar nyelvben sosem létezett szavakat (pl. elnemenyésző) kénytelen kitalálni a fordítására: ἄθάνατος-t [= halhatatlan]. Az α- fosztóképző a görögben rövid, és a θ nem minősül kettős mássalhangzónak, tehát nem nyújtja meg, Homérosz és az ő nyomán a görög költők mégis ἄθ-~~α~~-nak ritmizálják, annyira, hogy még az Ógörög–Magyar szótár⁵² is hosszúnak jelöli az első magánhangzóját, holott az kifejezetten a verstani kényszer miatt lett hosszú.⁵³ Valószínűleg Horatiusból is tudnék ellenpéldát hozni.⁵⁴ A lényeg mindenesetre az, hogy ilyen módon [egy szép hasonlattal] bármiféle tételt fel lehetne vezetni.

A következő oldalakon a 19. századi költők metrikai pontosságával érvel, Fazekasra, Petőfire, Vörösmartyra hivatkozik, mondván, hogy az ő hexameteres szövegeik metrikailag hibátlanok, mégis természetesek.⁵⁵ Az állítást példákkal igazolja – tudniillik azt igazolja, hogy milyen természetes soraik vannak, a metrikai hibátlanságot már nehezebb lenne: bennem csak a *Lúdas Matyi* merül fel: „Hajdann egy Falubann, a' Nyirenn é, vagy az Erdő- / Hátonn, vagy hol esett, jó szerrel nem jut eszembe.”⁵⁶

51 Uo., 468.

52 *Ógörög–magyar szótár*, szerk. Györkösy Alajos – Kapitánffy István – Tegye Imre, Akadémiai, Bp., 1990, 29.

53 Szepessy Tibor, *Bevezetés az ógörög verstanba*, ELTE, Eötvös József Collegium, 2013, 54.

54 „*Angustam amice*” 3.2.1.

55 Devecseri, *Levél Vas Istvánhoz*, 469–471.

56 Fazekas Mihály, *Lúdas Matyi*, Első levonás, <https://mek.oszk.hu/00600/00648/00648.htm>

Persze, ha a metrikának megfelelő helyesírással írom, akár hibátlannak is tekinthetem... A továbbiakban a hangsúlyos szótag hosszúnak tekintése ellen érvel – lényegében azzal, hogy ha megengedjük ezt a lehetőséget, akkor az Arany János-i mondáshoz jutunk: „Ezért adjuk oda Vörösmarty hatosait?”⁵⁷ [A logikai csúsztatás ott van, hogy Arany a teljes egészében hangsúllyal képzett időmértékű – német, angol példájú – hexameterrel kapcsolatban mondja ezt.]⁵⁸

Ezután azt az elvi kérdést veti fel, hogy az időmértékes és a hangsúlyos ritmus eltérése vagy együttállása fontos hatástényező lehet, és nélküle kevésbé izgalmas lenne a ritmika. Felteszi a szónoki kérdést: „Nem vezet-e a forma-szegényítés lényeg-szegényítéshez?”⁵⁹ [Sajátos, hogy a lényeg elszegényítésétől csak a formával kapcsolatban fél.] A formai gazdagság és a vers zenei fogantatása kapcsán aztán felbukkan egy érdekes vallomás: „Való igaz, hogy épp a vers-dallam érdekében, igen kényes vagyok a pontos verselésre, amely a vers-dallamnak nem ellensége, hanem egyik és nem is jelentéktelen, sőt meggyőződésem szerint nélkülözhetetlen építője. S az is igaz, hogy a pontos és tiszta verselés azonnal felébreszti, előlegezteti olvasói jóindulatomat, ugyanúgy, ahogyan az ellenkezője alkalmas arra, hogy eleve elkedvetlenítsen.”⁶⁰

Ha Devecseri verseit olvasgatjuk, bizony nagyon is jellemzőnek tűnik ez a megállapítás. Nemcsak a fordításokkal kapcsolatban működött így Devecseri ízlése. Saját költészetében is sokkal inkább a sokféle formajátékot találhatjuk elbűvölőnek, nem a szövegek sokrétegű mélységeit. Ide kapcsolható a cikknek az a része is, ahol Szilágyi János Györgynek a Homérosz-fordításaival kapcsolatos megjegyzéseiről mesél: „De engedd meg, ha már a felkiáltójeleknél tartunk, hogy Szilágyi János György Homérosz-fordításom szélére írt megjegyzéseinek egy csoportját [a korholás súlyosságának sorrendjében] közzétegyem: »Kicserélni!«, »Ezt magyarul?!«, »Rémes!«, »Ocsmány!«, »Te Faludy!«. Meg kellett volna sértődnöm?”⁶¹ Tanulságos, hogy – úgy tűnik – Devecserinek fel se tűnik, milyen tartalmakat sugallnak ezek a megjegyzések. Pontosan azt, amit Vas István kritikája kér számon a Horatius-kötettel kapcsolatban: a természetesen folyó magyar nyelv meggyőrtését, a túlszínezett, felhígított, vizualitás nélküli képvilágot.

A cikk zárása egy anekdotikus hasonlat:

Ha a kisasszony zongorázik, udvarlója gyönyörtől elámolyodva turkál a hajában, a zongora mellől azonban riadt nyávogással fut odébb a macska, mikor olyan hamis hangokat hall, amelyek hamisságát pedig még a zenetanár sem venné észre. A sors úgy hozta, hogy nekem végül is az antik költészet tartalmi és formai hang-árnyalataira legyen ilyen macskafülem, mint ahogy meggyőződésem, hogy ha valaki angol barokk költőid tartalmi és formai sajátosságait zengetné vissza csak alig észrevehető hamissággal is, a benned őrködő szellem szíszegne felpúpozott háttal.⁶²

57 Devecseri, *Levél Vas Istvánhoz*, 472–474.

58 Arany János *Összes művei*, VI., szerk. Voinovich Géza, Akadémiai, Bp., 1952, 158.

59 Devecseri, *Levél Vas Istvánhoz*, 477.

60 *Uo.*, 478.

61 *Uo.*, 483.

62 *Uo.*, 487.

A kép ismét bájos, de csak részben igaz: Devecserinek a tartalmi árnyalatokra még annyira sincs füle, mint a kisasszony udvarlójának, csak a formaiakra. Sőt. Igazából a formai árnyalatok közül is csak és kizárólag a metrikai pontosságra figyel. Ehhez pedig nem kell macskafül, elég annyi, hogy meg tudjuk különböztetni a rövid és a hosszú magánhangzót, valamint el tudjunk számolni kettőig.

Rónay György kétszer is hozzászólt a vitához. Először a *Vigiliában*, egy rövid kis írásban, nevét csak kezdőbetűkkel jelezve.⁶³ Ebben még csak a görög-latin nevek magyarul meghonosodott alakjainak védelméről beszél, de a hangnem, amelyet megüt, nagyon erősen érzékelteti, hogy valami meglehetősen komoly kérdés van a háttérben.

Mondom a múltkor valakinek: micsoda lehetetlenség, hogy egyes „szervek” az én magyar versembe [magyarra fordított, még csak nem is görögből vagy latinból fordított versembe] tudtom nélkül, akaratom ellenére idegen hangsúlyozással átjavitják a meghonosodott neveket. Tessék, Vas Pista is megmondta az Új Írásban... Mire az illető: „Hohó! – mondta – az a vita még nincs lezárva. Arra még feleletek jönnek! – csattogtatta fogát. – Azt még majd megvitatjuk, azt a Vas Istvánt! Devecseri – mondta, úgy, mintha kardokat, handzsárokat, szablyákat köszörülne – Devecseri már írja a választ!” S nézte a nyakamat. Semmi kétség: költő-akasztás lesz. Tricoteuse-eink már keresik a kötél, készítik a zsámolyt.

Nem is csak az akasztás-képpel való ironizálás érdekes ebben a szövegrészben, hanem legalább annyira a pártállami világ szóhasználata: a könyvkiadó szerkesztője „szerv” (annak idején a rendőrséget emlegettük így). Vagy a mondat szerkezet: „Arra még feleletek jönnek!” – mennyire jellemző volt ez a fajta elszemélytelenítő fogalmazásmód arra, amikor a hivatalosság nemhivatalos, de nagyon is kellemetlenkedő intézkedéseivel fenyegetőzött valaki.

Rónay második cikke⁶⁴ hosszabb is, komolyabb hangulatú, mélyebb és lényegfeltáróbb. Azt is mondhatnám, hogy helyére teszi a problémakört.

A fejtegetés első részében a „filológusok kontra költők” témáról van szó: Rónay elmondja azt, ami egyébként minden józan ember számára természetes, hogy a filológia feladata az, hogy értelmezze a szöveget, de nem helyettesítheti a fordító költői tehetségét a megszólalásban, mert különben „akkor következik a lantszó helyett a metronóm, s az édességes hüblai méz helyett a papírgaluska”.⁶⁵ [Jellemző erre a vitára, hogy ezt a csaknem közhelyszerű igazságot több oldalas érveléssel és példák hosszú sorával kell bizonyítani.] Ellenpéldául Trencsényi-Waldapfel Imre fordításaiból idéz, amelyekben „tudott, tudhatott, mert és merhetett is függetlenül a szavaktól: nem szavakat fordított, iskolásan, hanem lelket, lényeket, mondandót, költő módjára.”⁶⁶

Rónay nem teljesen ért egyet Vas István provokatív megfogalmazásával, hogy „nem jobban járunk-e, ha a szótagok metronómszerű rövidségét és hosszúságát mi

63 Rónay György, *Jegyzetlapok*, Vigilia 1962/6., 383–384.

64 Rónay György, *Horatius körül*, Nagyvilág 1963/1., 108–119.

65 *Uo.*, 1963, 111.

66 *Uo.*, 112.

is a hangsúlyossággal pótoljuk.”⁶⁷ Úgy gondolja, lényegében érdemes megőrizni az eredeti versformát, de nem ennek kell lennie az elsődleges célnak, hanem annak, hogy a horatiusi hangot sikerüljön lefordítani. „Milyen hát az »igazi« Horatius? Nem berzsenyies, hanem latin-római mód urbánus; nem koturnusos (általában), hanem inkább közvetlen, meghitt, feszesség nélkül csevegő [ha talán nem is éppen annyira »vagány«, mint Hegedűs Géza véli]; nyelvi anyagában korántsem régies, hanem éppen ellenkezőleg friss, »modern«. Önként adódik a föladat: fölfrissíteni Horatiusunkat; nyelvileg is, modorban is deromantizálni.”⁶⁸

A továbbiakban a világosságra teszi a hangsúlyt: sok példát hoz a kötet fordításaiból arra, hogy a latinos szerkesztéshez való ragaszkodás, a sorok minél szöszereintibb, pontosabb [iskolásabb] tükrözése hogyan nyomorítja meg a magyar verset, és hogyan teszi a szöveget a latin eredeti nélkül gyakorlatilag érthetlenné. Végül leszögezi, hogy itt a „metrika” lett úr „az értelem” rovására, „a metrikai kattogás nem kiemel és árnyal; nem figyelmet irányít, hanem fordítva: figyelmet altat. Azt hiszem, elsősorban azért, mert olyan »abszolút«. Könnyörtelenül hívek voltak a metrika *formájához*, de nem voltak hívek a metrika *funkciójához*.”⁶⁹

Végül is azt a konklúziót szűri le, ami a későbbiekben [a hetvenes-nyolcvanas években] általánosan elfogadott módszerré vált: Horatius fordításában érdemes licenciákkal élni, úgy, hogy megőrizzük az eredeti aiol strófaformákat, de nem ragaszkodunk ahhoz, hogy mindenhol tökéletesen pontosak legyenek metrikailag, hanem előtérbe helyezzük a világos, értelmes magyar nyelvű szöveg és a stilisztikai könnyedség követelményét:

De nem hiszem, hogy az olvasó vagy hallgató botránkozva fönnakadna minden olyan helyen, ahol a simaság, könnyedség, *tenuitas* érdekében a fordító egy-egy jambust vagy trocheust spondeussal helyettesítene, sőt, esetleg daktilust is jambussal; de biztos vagyok benne, hogy ott fönnakad, ahol a magyar nyelv természete ellen erőszak tétetett. Érti, hol sántít a vers? Esetleg. De hogy a magyarság hol sántít, s hogy a ritmikai vagy filológiai pontosság kedvéért hol csavarták gúzsba a nyelvet és hol sértették meg a horatiusi könnyedséget: ezt bizonyosan „érti s tetszése ellílan.”⁷⁰

Devecseri még egyszer összegzi változatlan véleményét a *Kókuszbajnokság és Facica* című 1964-ben megjelent cikkében.⁷¹ Ez lényegében semmilyen új érvet nem sorakoztat fel, hanem csak még határozottabban leszögezi azt a nézetét, hogy a metrika csak akkor működik, ha semmiféle licenciát nem tűr, ezt mondja a két címbeli *Alice Csodaországban*-képpel: ha a szabályt bármiféle licencia [szabadság, amit ő „szabadosság”-nak tekint] megtöri, akkor „Nincs vigyázz, kész, rajta; mindenki onnan indul, ahonnan akar, akkor, amikor akar; és akkor és ott is áll meg.”⁷² Ettől

67 Vas, *Vonzások és választások*, 258.

68 Rónay, *Horatius körül*, 113.

69 *Uo.*, 118–119.

70 *Uo.* 119.

71 Devecseri Gábor, *Antik tanulmányok*, I., Magvető, Bp., 1981, 488–504.

72 *Uo.*, 500.

a „kókuszerenyitől” óvja a fordítókat Devecseri. Érdekesnek, sőt, bizonyos mértékig leleplezőnek is tűnik számomra ennek a képnek a használata: Devecseri szerint tehát a műfordítás verseny, ahol van győztes és vesztes (vagy legalábbis nem-győztes), és hogy egyértelmű lehessen, ki a győztes, ahhoz abszolút szabályokra van szükség. Megint csak beleütközünk az egyetlen lehetséges fordítás képzetébe.

Összegzés

Vas költészetének és életének alapvető élménye és kihívása az volt, hogy hogyan lehet az elnyomás, a diktatúra, a veszélyeztetettség légkörében szabadon (és nem meghunyászkodva, alkalmazkodva és behódolva) beszélni, hogyan lehet a költészet erejével legalábbis belülről, a gondolat, a személyiség, a lélek világában felülkerekedni a hatalom elszegényítő, elnémító, elbutító fenyegetésén. Ennek példája számára a műfordítás és közelebbről Horatius is, amely és aki az összetettség, a rétegzettség, a többértelműség segítségével szabadítja ki és fel a személyiséget a rémuralmi nyomás egyenruhásító törekvéseiből és alól.

Huszár Natasa

Ottlik Géza és a matematika

A matematika az emberi lélek természetéből keletkezett.
[...] összhang a lélek és a fizikai valóság közt.¹

Ottlik Géza élete végéig szenvedélyesen foglalkozott a matematikával, így az, mint afféle víz alatti áramlat, átszövi és alakítja írásait, amelyekben visszatérő törekvés az érzések pontos megragadása és az emlékekben a megélt valóság teljességének rögzítése. Ez az igény rokon a matematika egyik fő erejével: a kristálytisztta, egyértelmű absztrakció és végtelen rend megalkotásának lehetőségével. Ugyanakkor Ottlik matematikai érdeklődésének középpontjában – művei és hagyatéka vizsgálata alapján – éppen a matematika tökéletlensége áll. A matematikai alapok válsága, a matematika ellentmondásosságára adott válaszok kaotikus versengése, majd a katasztrófa csúcspontjaként Kurt Gödel nemteljességi tételeinek publikálása a tudomány történetének egyik legizgalmasabb időszak, mely korszakra Ottlik számos utalást hagyott műveiben. Ezen utalások felfedezése, rendszerezése és elemzése a művek értelmezésének új horizontját tárják fel.

Ottlik matematikai nyelvkritikája

Az irodalom és a matematika kapcsolatának vizsgálatában első lépésként fontos megérteni, hogyan befolyásolja a matematika Ottlik nyelvfelfogását. Ottlik a nyelv és az érzékelés működéséről alkotott elméleteit a *Buda A Serpolette negatívjai* című

1 Ottlik Géza, *Feljegyzések a matematikáról*, Fond 428/332, Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár.